

ӘЛЕУМЕТТАНУ НЕГІЗДЕРІ

Халық саны және урбанизация

Дәрістің мақсаты: батыс қоғамдарындағы және әлемдегі төмен дамыған елдердегі халықтың өсуінің негізгі себептерін; әлеуметтік тап және гендерлік рөлдер, туу және өлім көрсеткіштері сияқты әлеуметтік құрылымдардың өзара байланысын, халық, кедейлік, өмір салты және экологияның нашарлауы арасындағы байланысты талдау, урбанизация процесін, қала халқының көбеюі мен азаюының құрылымдық-функциялық және конфликт теорияларын, қаладағы, қала сыртындағы және ауылдағы өмірдің артықшылықтары мен кемшіліктерін қарастыру.

Негізгі терминдер: өлім көрсеткіші, туу коэффициенті, миграция, ішкі миграция, иммиграция, урбанизация.

Демографиялық өзгерістер

Адамзат тарихында туу және өлім коэффициенттері бірдей болып келді. Халық саны баяу өсті немесе тұрақты сақталды. Бала туу әйелдердің өмірлік мақсаты болды. Ал өлім барлық отбасында жиі кездесетін жағдай еді. Бір жасқа дейінгі балалардың 1/3-1/4 бөлігі шетінеп кететін.

Демографиялық ауысу – туу және өлім көрсеткіштерінің ұзақ уақыт бойы жоғары болып, кейін төмен деңгейге ауысуы. Батыста тамақтану, өмір сүру деңгейі, халыққа санитарлық көмектің жақсаруы, заманауи медицинаның қолжетімділігі арқасында өлім-жітім азайды. Кейінірек индустриализацияға байланысты әлеуметтік құрылымдағы өзгерістер салдарынан туу көрсеткіші төмендеді. Дамушы елдерде өлім деңгейі тез төмендесе, туу көрсеткіштері өте баяу түсіп келеді.

Әлеуметтік құрылым, туу және өлім коэффициенті өзара байланысты. Біреуіндегі өзгеріс басқасына әсер етеді. Бала туу көрсеткіші жоғары болуының бір себебі – әйелдер мәртебесінің төмен болуы.

Туу көрсеткіштері қоғамдағы бала туудың артықшылықтары мен кемшіліктеріне тікелей байланысты. Гана елі сияқты дәстүрлі қоғамдарда көптеген әлеуметтік құрылымдар (экономика және әйелдің рөлі) көп бала тууды қолдайды. Италия және АҚШ сияқты дамыған қоғамдарда әлеуметтік құрылымдар бала тәрбиесіне кететін шығындарды ата-аналарға жүктейді.

Мемлекетте туу көрсеткіші төмендегенде бірнеше мәселе пайда болады. Олардың ішінде жұмыс күшінің жетіспеуі, саны артып келе жатқан қарттарға медициналық жәрдемақы және зейнетақы төлеу үшін мол қаражат бөлу, сондай-ақ, шетелдік жұмысшылардың көбеюіне байланысты алаңдау бар.

Артта қалған елдерде халық санының көбеюі қоршаған ортаның бұзылуына себеп болады. Ал дамыған елдерде халық саны көбейгенімен табиғат ресурстарын қорғайтын технологиялар қолданылады. Дамушы елдерде халық санының өсуі кедейлікті өршітеді. Сонымен қатар басқа да факторлар кедейлікке себепкер болады.

1970 жылдан бастап қалада кедейлер көбейді. Орталық қалалар саны азайып, шеткері қалалар мен қала маңы аймақтары өсті. Қала маңына және қала сыртына көшу әсерінен экологиялық мәселелер туындады. Қалалық, қала маңы және қала сырты аймақтары, негізінен, оңтүстік және батыс штаттарда дамыды.

Қала халқының өсуі мен азаюы туралы теориялар

Құрылымдық функцияшылдардың тұжырымдауынша, қалалар болжамды түрде тауар мен қызметті ең тиімді жолдармен өндіру және ұсыну бағытында өседі не құлдырайды. Ал конфликтология теорияшылары қалалар бәсекелес топтар арасындағы экономикалық және саяси күрес нәтижесінде өседі және құлдырайды дейді. Мемлекеттік субсидиялар XX ғасырда қала маңы аймақтарының өсуіне, ал орталық қалалардың кішіреюіне әсер етті.

Индустриалдық қалада халық тығыз орналасады және орталық іскер аудан болады. Постиндустриалдық қалада экономиканың үшінші секторына ауысу, коммуникация мен авто-

көлік жолдарының жақсаруы байқалады және қаланың аумағы кеңіп, халық тығыздығы азаяды.

Артта қалған елдерде урбанизация қарқынды жүзеге асады және ондағы ірі қалалардың көлемі он жыл ішінде екі есеге артады. Қаладағы өмірге қатысты бірнеше теория бар. Вирттің теориясы бойынша, қала өмірі адамдар арасындағы сыйластықтың азаюына алып келеді. Өзге теорияшылардың айтуынша, қаланы көлемі шағын топтар басқарады және онда дәстүрлі емес субмәдениеттерді дамытуға мүмкіндік бар. Қалалық өмірге көршілермен және туыстармен байланыстың аз болуы, достарға көп сенім арту және қылмыстық жағдайдың көп болуы тән.

Қала маңы халық тығыз орналасқан және түрлі кейіптегі ауданға айналды. Қала маңында өмір сүрудің артықшылықтары көп. Бірақ өзіндік мәселелері де бар, олар: басқарушы биліктің әлсіздігі, көлік тасымалы және қоғамнан оқшаулану.

Шағын қалалар мен ауылдың артықшылықтары: қылмыс аз, қоғаммен қарым-қатынас тығыз, жер телімдері үлкен және тұрғын үйге (демалыс орындарын есептемегенде) қолжетімді. Ең ауыр мәселе – жалақысы жоғары жұмыс орындарының болмауы, соның салдарынан психикалық және физикалық денсаулық төмен болады.

Өлім көрсеткіші – белгілі бір уақыт аралығында әрбір 1000 адамға шаққандағы өлім саны.

Туу коэффициенті – белгілі бір уақыт аралығында әрбір 1000 әйелге шаққандағы туу саны.

Туу көрсеткіші – белгілі бір уақыт аралығында әрбір 1000 адамға шаққандағы туу саны.

Миграция – тұрғындардың бір географиялық орыннан екіншісіне ауысуы.

Ішкі миграция – адамдардың мемлекет ішінде жаңа жерге көшуі.

Иммиграция – адамдардың басқа мемлекетке көшуі.

Урбанизация – халықтың шағын қалалар мен ауылдардан үлкен қалаларға ағылуы.

Дербес жұмыстарға арналған тапсырмалар

1. Бір мемлекет мысалында демографиялық дамудың ерекшеліктерін ашып, көрсетіңіз. Орын алған демографиялық өзгерістер мен олардың қоғамға әсерін талқылаңыз.

2. Қоғамдағы урбанизация процесі мен миграцияның өзара байланысын айқындаңыз. Қазақстанның ерекшелігін көрсетіңіз.

3. Қалада, қала маңында және шағын қаладағы өмір сүру стилін салыстырып, талқылаңыз.

4. Қазақстандағы ірі қалалар мен ауылдардың кем дегенде екі әлеуметтік мәселелерін анықтап, талқылаңыз.

Бақылау және талқылау сұрақтары

1. Әлем халқының өсуінің себептері неде?

2. Урбанизация деген не? Оның жаһанданумен байланысы қандай?

3. Субурбанизация мен джентрификация процестерінің салдары қандай?

4. Жаһандық қалалардың негізгі белгілері қандай?

5. Бір күнде пайдаланатын заттар тізімін жасаңыз. Құлпынай сияқты табиғи өнімдерді, сондай-ақ, компьютер сияқты өнеркәсіптік өнімдерді қарастырайық. Сіздің тізіміңізді дамыған елде тұратын біреудің тізімімен салыстыруға келе ме? Қалай ойлайсыз, қоршаған ортаның бұзылуына қайсыңыз көбірек әсер етесіз?

Қосымша әдебиет және ақпарат көздері

1. Ритцер Дж., Степнички Дж., Әлеуметтану теориясы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 856 бет.

2. Бринкерхоф Д., Уэйтс Р., Ортега С., Әлеуметтану негіздері. 9-басылым. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 464 б.

Кітап: Әлеуметтану негіздері

Дәріс: 24. Халық саны және урбанизация

3. Смелзер Н., Социология. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
4. Джекобс Д., Смерть и жизнь больших американских городов. – М: Новое издательство, 2011. – 460 с.
5. Gottdiener M., Hutchison R. The New Urban Sociology. 4th Edition. – Avalon Publishing, 2010. – 456 p.
6. Sassen S., The Global City: New York, London, Tokyo. – Princeton University Press, 2013 – 480 p.